

humanističko iskustvo*

Razmišljanja o savremenim društvenim problemima i Fromovim budućim planovima*

R. Evans: Dr Frome, pogledali smo neke od značajnih tendencija u razvoju našeg društva, i mada brojne deluju uzaludno, mnogi veruju da je sada najvažnije za društvo da se razviju odnosi nade i optimizma, koji bi sprečili razaranje društva. Međutim, došlo je vreme kada su reški odnosi nade i optimizma nedovoljni. Zbog pretnje nuklearnim ratom, koja se nadvija nad našim glavama, i zbog opšte napetosti koju ta situacija stvara, moraju se hitno doneti neke temeljne odluke. U pesimističkom raspoloženju je J. Huxley, zajedno s drugim savremenim piscima, smatrao da su tehnološki razvoj i mogućnost uništenja civilizacije daleko prevazišli razvoj sredstava za poboljšanje ljudskih odnosa. On je istakao da možemo biti poraženi, jer smo razvili mogućnost vlastitog uništenja pre nego što smo bili spremni da razvijemo sposobnost međusobnog slaganja. Da li Vi u svemu ovome nalazite neke razloge za optimizam?

E. From: Pa ne znam da li je to optimizam ili nije optimizam. I Sažem se s Vama da se možda ljudska vrsta nikad nije suočila s tako važnim izborom, kao s ovim s kojim se suočila danas. Alternativna je sasvim jasna: ili možemo uništiti celu ljudsku vrstu nuklearnim ratom, ili ćemo uraditi nešto što bi izgledalo neverovatno lepo, nešto što bi podrazumevalo osnov dostojanstvenog materijalnog života za svakoga. Vreme u kojem živimo je jedno od najkreativnijih perioda ljudske istorije, i to u nauci kao i u umetnosti. Kada bismo mogli da izbegnemo rat, bio bih veoma optimistički raspoložen. Verovao bih da će čovek prevazići čak i potencijalne dehumanizirajuće posledice industrijalizacije. Na drugoj strani, ako bude nuklearnog rata, veoma su male nade za budućnost čoveka. Ne volim da zvučim pesimistično; ali, u celini, s čisto intelektualnog stanovišta, osećam da su šanse za nuklearni rat veće od šansi naše sposobnosti da ga izbegnemo. Međutim, verujem da ga možemo izbeći, pod uslovom da sve veći broj ljudi bude spreman da uoči tu opasnost. Ovde je u stvari, u pitanju ranije spomenuti fenomen otuđenja. Milioni ljudi šapuću o ideji uništenja ljudske vrste, racionalizirajući s obrazloženjem da je nuklearni rat političko oruđe. Međutim, sasvim je jasno da nuklearni rat nije ništa drugo do sredstvo potpunog razaranja, koje ne može da dovede do ostvarivanja političkih ciljeva. Nacionalni opstanak, sloboda ili bilo koji drugi cilj se ne mogu ostvariti pod ovim uslovima. To je primer otuđenja gde ljudi govore o nečemu sasvim užasnom bez odgovarajućeg osećanja. U suštini to predstavlja šizoidno stanje u kome većina od nas živi. Uzgred, interesantno je primetiti da se devetnaesti vek karakterisao histeričnim načinom života — uzmimo, na primer, govornika, kitnjasto pismo ili histeričan simptom. U naše vreme tipičan oblik mentalne bolesti i stil života su šizoidnog karaktera.

Evans: Ovde zvučite nešto više pesimistično nego u nekim od svojih spisa. Svakako ne mislite da je nuklearni rat sada neizbežan. Da li, možda, imate neke predloge za rukovodiocima ili vladajuću strukturu u smislu preduzimanja mogućih mera kojima bi se unapredili međuljudski odnosi u cilju smanjenja mogućnosti takvog rata?

From: Zeleo bih da se razumemo, ja nisam imao nameru da tvrdim da ne možemo izbeći nuklearni rat. Kad bih u to bio uveren, ne bih sedeo ovde i razgovarao o bilo čemu. Ne znam šta bih učinio kada bih napustio svaku nadu u mir. Međutim, da odgovorim na Vaše pitanje. Izgleda da postoji nekoliko stvari koje bi rukovodioci mogli da preduzmu (kao bi smanjili izgleda za rat. Na prvom mestu, verujem da je za naše rukovodiocima, kao i za naš narod, značajno da postanu sasvim realni, da vide stvari onakve kakve jesu. Psiholozi su, na primer, pisali o »duplom odslakavanju« između Rusa i nas samih. Tako se mi bojimo Rusa, većinom iz razloga iz kojih se i oni boje nas.

Evans: Mislite na rad U. Bronfenbrennera?

From: Da. I to je veoma očigledno. On nam je ukazao na sledeći primer: deci je pokazana ruska šuma s pitanjem: »šta to znači?«, i deca su odgovorila da je drveće tu da bi nešto sakrilo. Ubeđen sam da bi sličan primeru Sovjetskom Savezu dao iste rezultate. Reakcija ruske dece bi bila ista. Uopšten odgovor na pitanje bi mogao biti onaj koji bi ukazao na potrebu renesanse prosvetnog mišljenja, ali ne naivne prosvetnosti. Moramo imati sklonu beskompromisnu, realističku prosvetnu misao, u kojoj jasno vidimo realnost i Ruse onakve kakvi jesu. I verujem da to znači da ih vidimo kao vrlo konzervativnu i reakcionarnu, industrijsko-policijsku zemlju. Ako realistički posmatramo sebe,

videli bismo jednu industrijsku birokratiju, u kojoj je većina vrednosti koje pripisujemo kapitalizmu — kao što su slobodno preduzetništvo, pojedinačna inicijativa i odgovornost — nestala. Većinu ovih vrednosti danas još možemo naći samo u zapadnim filmovima, li to je ono što ih čini tako popularnim. Kada bismo bili realniji, ne bismo bili obuzeti paranoidnim odnosima koji ne potsećaju na međusobne odnose katolika i protestanata u religioznim ratovima sedamnaestog veka. Danas ovi odnosi izgledaju iracionalno. Međutim, odnosi koje mi danas stvaramo posledica su iste vrste iracionalne sentimentalnosti i nedostatka realizma. Samo, danas su oni mnogo opasniji zato što raspoložemo većim mogućnostima razaranja.

Evans: Znači, Vi smatrate da su u nas i u Rusia izgrađene predstave koje su pojedinci još više izobličili, koje doprinose uzajamnom neprijateljstvu?

From: Da, kao i sve naše ljubomore u kojima vidimo Ruse onako a sebe belo. Ne vidimo sopstvene greške, i ne vidimo pozitivne, kao i negativne osobine Rusa. Rusija je industrijsko društvo koje, u stvari, nije zainteresovano za revoluciju. Prosečan Rus nije ništa više zainteresovan za komunizam nego što je zapadni čovek zainteresovan za boga. U stvari, smatram da su Rusi čak manje zainteresovani za komunizam. Sovjetski Savez je materijalističko društvo koje ima jednu ideju — da jednog dana bude bogato kao američko društvo. Njih očekuje razočaranje, a mi znamo, jalko misimo bogati kao što tvrdimo — veliki deo našeg stanovništva još uvek živi u bedi — šta znači društvo izobilja. Mi to znamo — pa ipak, u većini smo duboko i nesvesno razočarani, jer znamo da to nije nikakav životni izlaz. Još jedan automobil, još jedna drangulija i još jedno putovanje ne mogu rešiti sve naše probleme. Rusi su naivniji. Oni još uvek misle da će biti sretni ako budu posedovali sve drangulije koje mi imamo. Pred velikim su razočarenjem.

Evans: Vidite li paralele u razvoju komunističke Kine?

From: Verujem da je i komunistička Kina još uvek jedna od zemalja koja »oskudeva«, sasvim siromašna. Prema tome, njihova celokupna psihološka reakcija je sasvim različita od one u Rusia. Ovaj sam problem pokušao da objasnim u jednoj maloj knjizi koja se zove *Može li čovek prevladati?* Objektivno govoreći, Rusi su deo evropsko-američkog »bogatog« naroda, koji je danas u situaciji da se brani od pretnji naroda koji »oskudevaju«. Mislim da je dilema u sledećem: ili će krvavi sukob i varvarska bitka dovesti do rata, ili će se revolucija kolonijalnih naroda, najveći događaj dvadesetog veka, odigrati u racionalnom i nenasilnom obliku, i tako izbeći ogromna razaranja.

Evans: U poređenju s ozbiljnim posledicama ovog pitanja, ceo naš razgovor može da izgleda besmislen, mada vidim da zastupate realističke poglede koji su i cinični i optimistički. Smatrate li da društvene nauke, kao i nauke o ponašanju, mogu da doprinesu konstruktivnijem i adekvatnijem odgovoru na pitanja o međudržavnim odnosima, ili na pitanja o izbegavanju razarajućeg rata?

From: Da, pod uslovom da se naučnici iz oblasti društvenih nauka, koji žele da pomognu, pruži stvarna mogućnost da budu od pomoći. Sećam se jednog mladog ruskog naučnika koji je, na poslednjem međunarodnom kongresu sociologa u Vašingtonu, govorio da je ruska vlada prihvatila njihove savete i da je bila veoma zainteresovana za njihova izlaganja. Smatrao sam to naivnim i neverovatnim. Čak li da je vlada prihvatila njihove savete, ne mislim da bi im oni mnogo koristili. Ne znam šta imaju da kažu naši naučnici iz oblasti društvenih nauka; međutim, ako je ono što zastupaju pronicljivo i kritičko, i ako otvara oči, onda bi zaista bilo veoma značajno za našu vladu da ih saslušaju. Ne bih znao da li da krivim vladu što ne uvažava naučnike, ili same naučnike koji nemaju mnogo da ponude problemima za koje je vlada zainteresovana. Pretpostavljam da je krivica obostrana.

Evans: Siguran sam da ste čuli za pokrete koji se zalažu za mir. Neko će se zapitati kako je moguće istraživati tako opširan problem kao što je svetski mir; da li za Vas ima uopšte nekog smisla, i da li uzimate u obzir mogućnost da se sastavi jedna istraživačka grupa koju bi činili psiholozi, sociolozi, antropolozi, psihoanalitičari i psihijatri, koja bi pokušala da konceptualizuje istraživanje svetskog mira?

From: Mislim da je to sasvim izvodljivo. Trebalo bi da se krene od pojma, a zatim da se formira istraživačka grupa i organizacija. Pravi problem je u tome što su naši naučnici tako razvili svoje teorije da je u njima skoro nemoguće postaviti tako značajna pitanja o miru. Uzmimo, na primer, pitanje: šta je uzrok rata? Da li je uzrok rata u psihološkim činjenicama, ili u takvom ponašanju vladajućih krugova koje se karakteriše kolebanjem između plemenitosti i okrutnosti, što pod izvesnim okolnostima dovodi do rata? Ili bi trebalo pretpostaviti da je sama ljudska destruktivnost osnovni motiv rata? Šta je s ulogom ekonomskih motiva? Šta ćemo s neumesnim i strogim optužbama? Šta je s tihiim očajanjem otuđenih ljudi, kojima čak ni rat ne izgleda tako strašno kao dosada svakodnevnog života? Šta je s ljudskom potrebom za uniformnošću, kao i njihovom spremnošću da mrze samo zato što je mržnja opšteprisutna?

Evans: Ponovo ukazujete na Bronfenbrennerova »kros-kulturalno« istraživanje. Pokazao je da se reprezentativni uzroci ljudi iz dve različite zemlje međusobno simpatišu, mada je svaki od njih sumnjiv prema rukovodstvu druge zemlje. Prosečni ljudi u jednoj i u drugoj zemlji osećaju da je rukovodstvo one druge sklonu da nametne svoje stavove i da potpiruje ratnu psihozu,

pa ipak se međusobno blagonaklono prihvataju. Izgleda da je danas paradoks u tome što ne postoji neprijateljstvo među narodima, već sukob iniciraju vladajuće strukture, za kojima se, istina, narod povodi, ponosen emocionalnom pokornošću, o kojoj Vi govorite. Da li je uopšte ova tvrdnja, po Vama, ispravna?

From: To je složen problem. Kad bismo se tim problemom više bavili, sigurno bismo uspešno razvili istraživački program mira. Nameće se prvo pitanje: koji su problemi najvažniji? Na primer, u kojoj je meri jedan narod henofobičan? U kojoj meri prema kojim stvarima su stranci nepoverljiviji? U kojoj meri raspoloženja i emocionalni ispadi popularnih rukovodilaca utiču na ljude? Na drugoj strani, dokle smo spremni da realno gledamo na strukturu drugog sistema?

Juče sam pročitao jedan zanimljiv članak u »Tajmsu«, u kojem se navodi da je prvi put u ruskim novinama objavljeno da se američki radnici ne zalažu po svakom cenu za razoružanje. Stavovi Hruščova su godinama izražavali marksistički klišei, po kome se svi američki radnici zalažu za razoružanje. Što se njega tiče, ovo bi bilo dobro kada bi bilo istinito, ali nije. Sada su prvi put Rusi objavili članak u kojem se kaže da američki radnici kao klasa nisu za razoružanje, za razliku od nekih pripadnika gornje i srednje klase. Značajno je to što su Rusi prvi put dozvolili da se objavi mnogo objektivnija slika o američkom društvu.

Evans: Imajući u vidu ovu situaciju, smatrate li mogućim da se stvori jedan istraživački program koji bi imao za cilj da eliminiše pretnju opšteg termounuklearnog rata?

From: Sasvim.

Evans: Nadam se da će Vaša interesovanja i rad na ovim problemima dobiti podršku vladajućih krugova, i svih onih koji su zainteresovani da razvijaju ovaj program. Sada da pređemo na drugu temu. U Vašim delima pokazujete veoma različita interesovanja, počev od sistematskog odbacivanja »scijentizma«, pa sve do opsežnog proučavanja religije, filosofije, psihologije i socio-

logije. Ova Vaša interesovanja su praćena imaginacijom i marljivošću. Pošto ste se tako posvetili raznovrsnim temama, interresuju nas vaši budući planovi.

From: Svakako, i dalje ću imati veoma ozbiljno interesovanje za humanistički pokret. Za mene se taj pokret simbolički ogleda u takvim ljudima kao što su Anštajn, Svajcer, Rasel i Papa Ivan XXIII. Pojava ovakvih ljudi ukazuje na renesansu humanizma. Ovaj humanizam se sliva u mnoge nauke koje su mu neprijateljske, pa ipak verujem da postoje opšti osnovi slaganja. Štaviše, osećam da na ovom osnovu delim s mnogim naukama fundamentalno humanističko iskustvo. Što se tiče mojih posebnih planova, upravo sam završio knjigu *Srce čoveka*, u kojoj sam raspravljao o razarajućim stranama nekrofilije, incestuozne veze i narcizmu. Nameravam da završim knjigu o Starom zavetu — koju sam već dvadeset godina pokušavao da završim, ali nikada nisam imao vremena. Takođe bih želeo da napišem i u dva ili tri toma sistematski izložim humanističku psihoanalizu s teorijskog, tehničkog i kliničkog stanovišta. Ako sve ove planove želim da realizujem, morao bih da radim nekoliko godina.

Evans: Vaš entuzijazam za ove projekte ukazuje da ćete realizovati mnogo više. Želeo bih da Vam zahvalim za učestvovanje u ovom razgovoru. Bili ste izuzetno predusretljiviji. Mnogo sam Vam zahvalan.

From: Hvala Vam. Bilo mi je izuzetno zadovoljstvo i nemate razloga da mi se zahvaljujete.

Prevela: Ivanka SAVIĆ

* Ovaj tekst predstavlja integralni deo obimnog razgovora između E. Froma i uvaženog američkog psihologa R. Evansa. Razgovor je u celini obavljen u knjizi, R. Evans, *Dialogue With Erich Fromm*, Harper & Row Pub, New York, 1966, (Prim. prev.)

* Naslov dala redakcija

anatomija istorije, anatomija ljudske prirode

(Povodom smrti Eriha Froma)

obrad savić

U osamdesetoj godini života umro je Erih From, jedan od vodećih predstavnika savremenog humanizma i zagovornika filosofije koja bi u osnovi vodila računa o ideji čoveka. From je rođen 23. marta 1900. godine u Frankfurtu, u porodici ortodoksnih jevreja. Studirao je psihologiju, filosofiju i sociologiju u Frankfurtu, Hajdelbergu i Minhenu, a doktorirao je 1922. godine. Potom se posvećuje psihoanalitičkoj praksi od 1926. do 1930. godine. U međuvremenu se, na poziv Maksa Horkhajmmera, priključuje poznatom »frankfurtskom krugu«, u kojem je oživeo interesovanje za metodičko istraživanje psihonanalize. From je postao vodeća figura u onom krugu intelektualaca u »Institutu... koji su programski istraživali vezu između Marksa i Frojda. Kasnije, pred fašističkim pretnjama, 1934. emigrira u Ameriku, gde do 1949. obavlja profesorski poziv na severnoameričkim univerzitetima. Krajem 1949. odlazi u Meksiko, gde radi na tamošnjim univerzitetima sve do 1965. godine, kada se penzionise, a potom prelazi u Švajcarsku, gde umire.

Danas je u Jugoslaviji Fromova misao veoma poznata (do sada je na srpskohrvatski jezik prevedeno sedam njegovih knjiga), a stručno i javno ignominisanje njegovih ideja spada samo još u fond naučnih zablude. Prošlo je sedamnaest godina od Fromove prve posete Jugoslaviji (međunarodni filosofski simpozijum u Dubrovniku, a kasnije i posete međunarodnoj filosofskoj školi na Korčuli, kao i neke druge), prema kojoj je pokazao izuzetne teorijske i lične simpatije.

Može se bez preterivanja reći da From pripada izuzetno plodnim piscima (objavio je preko dvadeset knjiga) čija se misao teško može svrstati u neku od teorijskih disciplina. Bez obzira na ovo formalno razvrstavanje, ostaje pitanje šta je osnovno jezgro Fromovog misaonog opusa. Naravno, odgovor na ovo pitanje zahteva jednu obimnu »monografsku studiju o Fromu«, a u ovom prigodnom tekstu se mogu naznačiti samo osnovne konture takve teorijske rekonstrukcije.

Celokupna Fromova misao je organizovana oko »kritike građanske antropologije« i odbrane jedne ideje čoveka, kao i odbrane samog marksizma, čija je filosofska sudbina neraskidivo vezana za njegovo zanimanje za čoveka. Zastupajući ideju filosofije koja bi vodila računa o čoveku, From brani stanovište hu-

manizma, koje je u našem vremenu dovedeno u pitanje. Kakav je karakter Fromovog teorijskog programa i koje su njegove filosofske posledice? Većina dosadašnjih interpretacija Froma je opensala antropološkim tezama, s obrazloženjem da kod njega čovek figurira kao poslednji princip filosofije. Štaviše, u jednoj

erih from

konvencionalnoj verziji, From je interpretiran u okviru one tradicije koja je antropologiju uzdigla do temeljne filosofske discipline. U ovom teorijskom modelu antropološka prizma ostaje jedini mogući pristup Fromovom mišljenju.

Skica novog istraživačkog poduhvata bi mogla da ukaže na drugu mogućnost interpretativnog pristupa Fromovoj filosofiji. Sama sintagma »Fromova kritika građanske antropologije« treba da signalizira kritički karakter ove filosofije, da demonstrira njenu kritičku destrukciju dosadašnjih pokušaja izlaganja čove-